

Orden

Det äldsta omnämnandet av legofolksinstitutionen i Sverige finns i Äldre Västgötalagen i en paragraf som inleds med orden "Fæstir **m** legho-man".¹ I texten användes runan **m** för ordet "man", och bestämmelsen handlar om vad som skulle hända om "mannen" och "legomannen" inte var överens om huruvida de hade inlett en arbetsrelation eller inte. Närmare fyrahundra år senare formulerade den Rosengrenska lagrevisionskommissionen istället bestämmelsen på följande sätt: "Lejer någon [en] annan i sin tjänst, ant[ing]en dräng eller piga."² 1600-talets ordval känns igen: tjänstefolk, drängar och pigor, är del av den historiska allmänbildningen om livet i "det gamla bondesamhället". Legomannen, däremot, är känd endast av ett litet fåtal initierade medeltidsforskare.³ När jag nu vill skildra den medeltida legofolksinstitutionen är det emellertid med honom vi måste börja, för att sedan följa den språkliga utvecklingen fram till 1600-talets tjänstefolk. Att vi börjar med att studera själva begreppen har en praktisk förklaring: endast om vi vet hur arbetarna betecknades i dåtiden är det möjligt att identifiera dem i källorna och därigenom studera de strödda spår deras liv har avsatt i arkiven. Men begreppsutvecklingen bär, som vi snart kommer att se, därtill på information om hur legofolksinstitutionen utvecklades.⁴ Låt oss börja med just landskapslagarna: dels för att det i lagarna otvetydigt framgår att det är just legofolksinstitutionen som behandlas, dels för att lagarna är de äldsta och närapå enda källor vi har från 1200-talet och 1300-talets början.

Lagstiftningen

I den äldsta bevarade svenska landskapslagen, Äldre Västgötalagen, används endast ordet "legoman". Tidigare än så kan ordet beläggas i norskan vid 1100-talets slut, då det användes i Gulatingslagen på Vestlandet.⁵ När Yngre Västgötalagen skrevs runt sekelskiftet 1300 användes istället omväxlande begreppen "legoman" och "legodräng". Tack vare att det finns anteckningar bevarade från lagens revisionsarbete vet vi att man under arbetet flera gånger använde "legodräng" där man sedan i den färdiga lagen istället valde begreppet "legoman".⁶ I ett fall, där man under revisionsarbetet skrivit både "legoman" och "legodräng", blev kommissionen tvungen att kasta in ytterligare ett begrepp och införde därför "legohjon", ett ord som annars inte förekommer i Västgötalagarna.⁷ En rimlig tolkning är att ledamöterna av den västgötska lagkommissionen under sitt arbete gärna talade i termer av "legodrängar" men att de i den färdiga lagen föredrog begreppet "legoman", kanske för att det passade bättre med det allmänna språkbruket i Västergötland.⁸

Hur som helst var de flesta landskapslagar mindre konsekventa än Västgötalagen i sin begreppsanvändning. I Östergötland växlade bruket mellan "legodräng",⁹ det osammansatta "dräng"¹⁰ och "hjon".¹¹ Av sammanhangen i lagen framgår att "dräng" avsåg just en legodräng, medan begreppet "hjon" kunde syfta såväl på fria arbetare som på trälar. I den småländska Tiohäradslagen användes däremot endast det osammansatta begreppet "dräng",¹² medan den danska Skånelagen (som saknar regleringar av legofolksinstitutionen) en gång använde begreppet "legohjon".¹³

I Svealand växlade beteckningarna. I de båda redaktionerna av Västmannalagen användes "legoman" och "legodräng" på olika ställen,¹⁴ medan man i Uppland, Södermanland och Hälsingland uteslutande använde "legodräng"¹⁵ eller det osammansatta "dräng".¹⁶ "Legoman" förekommer dock i ett tillägg till Södermannalagen från 1330-talet, vilket möjligen är skrivet av en skrivare från Västergötland.¹⁷ Alla lagarna i Svealand (förutom Äldre Västmannalagen) använde därtill det obestämda "legohjon" för att beteckna flera arbetare eller när de ville betona att en bestämmelse gällde både män och kvinnor,¹⁸ samt "legokona" för att beteckna kvinnliga arbetare.¹⁹ Däremot saknas beteckning

Tabell 1. De svenska landskapslagarnas beteckningar för legohjon (cirka 1230–1330).

	man			kvinn	flertal	
	legoman	legodräng	dräng	legokona	legohjon	hjon
ÄVgL	***					
YVgL	***	***	*	*	*	
ÖgL		***	***			*
TiL			*			
ÄVmL	***	***		***		
YVmL	***	***		***	*	
SmL	*	*	*	***	*	
UL		***	*	***	***	
HL		*		***	***	
BjR						*

Anmärkning: * enstaka belägg, *** flera belägg. Källa: Schlyter 1827–1877.

för kvinnliga arbetare helt i Östgötalagen (och i Tiohäradslagen, där det kan ha funnits i de delar av lagen som är förlorade), och i Västgötalagarna och Skånelagen förekommer ”legokona” endast någon enstaka gång i form av senare tillägg.²⁰ Även om det givetvis fanns kvinnliga legohjon också i Götaland kan vi alltså inte veta vad de kallades på landskapslagarnas tid.²¹

Sammanfattningsvis framtonar en bild där det vid sekelskiftet 1300 fanns flera parallella begrepp med betydelsen ’manlig arbetare inom legofolksinstitutionen’: dels de ibland utbytbara ”legoman” och ”legodräng”, dels det osammansatta ”dräng” (vilket var mindre vanligt). För kvinnor användes däremot endast ett begrepp, nämligen ”legokona”. Som könsneutrala eller samlade beteckningar användes i lagarna ”legohjon” eller någon gång ”hjon”, det sistnämnda en gemensam beteckning för fria arbetare och ofria trälar.

Låt oss stanna upp ett slag för att undersöka om begreppsanvändningen vid slutet av 1200-talet kan säga oss något även om tiden före

de skriftliga källorna. Förleden ”lego-”, som var gemensam för ”legomannen”, ”legokonan”, ”legodrängen” och ”legohjonet”, går enligt språkforskarna tillbaka på ett samgermanskt ord som även givit upphov till ordet ”lån”.²² ”Lega” betecknade under medeltiden den avgift som betalades för exempelvis hyra av hus eller boskap, det vill säga en form av lån mot betalning. ”Legomannen” var med andra ord den man som ”lånade ut” sin arbetskraft eller sin person mot betalning. Vi kan också notera att ordet ”lega” var specifikt förknippat just med legofolksinstitutionen: även om ”lön” (ett ord som enligt lingvisterna har en samgermansk betydelse av ’belöning, pris, byte, lön’²³) också fanns i 1200-talssvenskan nämns aldrig några ”lönemän” eller ”lönekonor” i källorna. Ordet ”legoman” bör därför översättas till nusvenska ’manlig lönearbetare (specifikt inom legofolksinstitutionen)’, eller kanske ännu hellre till ’man som hyrt ut sig själv mot ersättning’.

Efterleden ”-man” och ”-kona” (som ännu inte hade den nedsättande betydelse det sedermera skulle komma att få) ger få ledtrådar till institutionens tidigare utveckling: ”man” är ett samgermanskt ord, och ”kona” är åtminstone samnordiskt.²⁴ Även ”hjon”, i betydelsen ’hushållsmedlem’, är samgermanskt.²⁵ Ordet ”dräng” har en mer komplicerad historia. Det förekommer nämligen på ett drygt sjuttiotal runstenar, oftast därför att stenen rests till minne av ”en god dräng”. Runologerna menar att ordet ”dräng” vid denna tid, det vill säga i huvudsak under 1000-talet, syftade på en man som motsvarade ”hjalteidealen”, som var modig, manlig och ofta (men inte alltid) relativt ung.²⁶ (Det är alltså inte så att stenarna rests som minnesmärken över goda arbetare!) De flesta stenarna verkar ha rests före mitten på 1000-talet, endast ett litet fåtal under andra hälften av århundradet (alla i Uppland) och inga efter år 1100.²⁷ Även om denna betydelse av ordet levde kvar så sent som under 1200-talet i Tiohäradslagen, där begreppet ”god dräng” användes om den som vallfärdade till Heliga landet för att döpas i Jordanfloden,²⁸ kan nedgången i användandet av ”dräng” som hederstitel på runstenar under senare delen av 1000-talet ses som ett indicium på att ordet började få ändrad betydelse vid denna tid. Det är emellertid först nästan tvåhundra år senare som vi genom landskapslagarna säkert kan veta att det hade fått den betydelse vi känner igen från senare tid, ’manlig arbetare’.²⁹

1300-talets varierande språkbruk

Från och med 1300-talets början växer antalet källor till legofolksinstitutionen stadigt. Under århundradet nämns legofolk inte bara i lagarna utan också i litteraturen och till och med (i några få fall) i källor som rör enskilda arbetare. Landslagen och stadslagen förde vidare landskapslagarnas "legohjon" och "hjon", stadslagen även "legokona eller legoman" (ord som emellertid i många manuskript byttes ut mot "legohjon").³⁰ Såväl de äldre lagarnas "legoman" som "legokona" rensades dock ut ur landslagen till förmån för "legohjon" och "legodräng".³¹

Från förra hälften av 1300-talet stammar den äldsta bevarade litterära text som nämner arbetare inom legofolksinstitutionen, nämligen den så kallade Pentateukparafrasen, en översättning och bearbetning av Moseböckerna. Det tredje budordet löd enligt denna översättning "Den samma dag skall du inget syssla, du eller dina barn, ditt hjon eller ditt få", där "hjon" antagligen syftade på såväl fria som ofria arbetare.³² Annars användes begreppen "legosven" eller "tjänstesven" som beteckningar på fria men underlydande män: "ej prästens fosterson, ej legosven, ej träl, ej tjänstesven" fick äta av de heliga offerdjuren,³³ "din träl och din ambot och tjänstesven och utländsk man som föder sig i ditt land" skulle få njuta av årsväxten under sabbatsåret,³⁴ och om din bror blev så fattig att han tvingades sälja sig själv till trälldom "då skall du han ej truga så som träl, utan han skall vara med dig så som legosven eller landbo".³⁵ En "legosven" nämns också i en mirakelberättelse om en man som körde vagn och bannade oxarna så illa att blixten slog ned i hans ben.³⁶ I Moseböckerna användes ordet "legoman": "Din legomans verk skall du ej olönad dvälja med dig till morgonen, det är att säga, över den timma du lovar honom."³⁷ Kvinnliga arbetare var mer sällsynta. Hagar, som var slavinna hos Sara och Abraham, kallades av översättaren "ambutinna", ett ord som dock i senare manuskript ändrades till "tjänstekvinna".³⁸ Jämfört med lagstiftningen är bibelöversättningens begrepp svårtolkade eftersom vi inte säkert vet vilken social ställning översättaren föreställde sig att de åsyftade personerna hade.³⁹

Mot slutet av 1300-talet översattes Birgittas uppenbarelser till fornsvenska i Vadstena. I flera uppenbarelser finns berättelser om hur en husbonde talar till sina arbetare, där man av sammanhanget kunde

förvänta sig att ord för arbetare inom legofolksinstitutionen borde ha använts. (Jag bortser här från de berättelser där översättaren istället valde att använda "trä" för att beteckna arbetarna.) Så skedde emellertid sällan: "tjänare" blev tillsagda att vakta husbondens får,⁴⁰ en "tjänare" sade till sin husbonde att dåliga får gått in i en hage,⁴¹ en "tjänare" sade till sin husbonde att rötterna på åkern var uppräckta och undrade när det var dags att så,⁴² och en husbonde talade till sin "tjänare" om binas sjukdom.⁴³ Ordet användes också i sammanhang där arbetsuppgifterna inte nämndes: en god husbonde sade till sin "tjänare" att han skulle ge honom måttligt arbete varpå "svennen" svarade att han hellre ville arbeta för husbonden än för andra,⁴⁴ en "herre" gav sin hustru "tjänstekvinnor" och "tjänstemän" (vilka också benämndes "tjänare"),⁴⁵ och Birgitta förmanade att man inte skulle köpa en kjortel för sin "tjänares" penningar.⁴⁶ Endast sällan använde den Vadstenamunk som översatte uppenbarelserna andra beteckningar: en husbonde gav sina "arbetsmän" spadar att gräva i jorden med,⁴⁷ två "legosvenner" grävde i ett hårt berg efter guld⁴⁸ och en "gärningsman" lejdes för att bära sand från stranden, återigen på jakt efter guld.⁴⁹ Just för grävning och guldletande ansåg den översättande Vadstenamunken alltså att andra ord än "tjänare" lämpade sig.

Ett ytterligare litterärt belägg kommer från slutet av århundradet, då "legodrängarnas" framfart i riket under kung Albrekts dagar kritiserades i en dikt.⁵⁰ Annars finns få belägg som syftade på verkliga arbetare. Ordet "hjon" användes ibland som sammanfattande beteckning på en husbondes underlydande: till exempel förklarades 1376 ett antal män fredlösa av Bo Jonsson (Grip) för att de slagit en Anders och "hans hjon",⁵¹ medan riddaren Peter Porse 1377 skrev ett brev till alla de "brytar, landbor och hjon" som levde på hans gårdar i Östergötland och Småland.⁵² Ett antal "tjänstemän" nämndes under seklet som mottagare av jordgävor av de riddare de tjänade, men dessa var knappast några arbetare inom legofolksinstitutionen.⁵³ "Legokonan" Margareta omtalas som vi redan sett i ett brev från Jämtland 1348.⁵⁴ Hon är faktiskt det enda legohjon överhuvudtaget som nämns vid namn under hela 1300-talet (även om två namngivna "arbetskvinnor", Gertrud och Katarina, förekommer i ett testamente från Vårdinge i Södermanland 1378).⁵⁵ Så magra är alltså 1300-talets källor, att av de många tusentals arbetarna inom legofolksinstitutionen känner vi en enda vid namn!

1400-talet – en övergångstid

Den i mitten av århundradet reviderade landslagen byggde i hög grad på den äldre och använde därför framförallt samma begrepp ”legohjon” och ”hjon”, såväl i regleringen av legofolksinstitutionen som i andra paragrafer.⁵⁶ Begreppen byttes emellertid under senare delen av 1400-talet ut mot ”legofolk” i flera manuskript,⁵⁷ vilket också skedde i vissa manuskript av stadslagen.⁵⁸ I en ny bestämmelse om förrymda arbetare användes likaså ”legofolk”,⁵⁹ medan en bestämmelse om aga istället brukade ”legohjon”.⁶⁰ Även i denna paragraf ersattes emellertid ordet av ”legofolk” mot slutet av 1400-talet i åtminstone en manuskripttradition. I århundradets stadgelagstiftning användes 1450 ”arbetsdräng” respektive ”legokvinna”,⁶¹ medan man i Stockholm 1482 istället för första gången talade om ”tjänstepigor”.⁶²

I århundradets religiösa litteratur finns belägg för i synnerhet manliga arbetare. I *Själens tröst*, översatt i Vadstena omkring 1430, talar en husbonde i en mirakelberättelse till sin ”dräng” om en höna som denne skulle skålla.⁶³ I Susos *Gudelige snilles væckare*, översatt i Vadstena mot slutet av århundradet, gjordes på ett par ställen skillnad mellan ”trä” och ”legodräng”.⁶⁴ Slutligen nämndes legofolk också i 1400-talets predikosamlingar. Flera av dessa innehöll Jesu liknelse om den gode herden som – till skillnad från lönearbetaren, vilken i den äldsta bevarade predikosamlingen kallas ”legoman” men i ett par yngre istället ”legodräng” – värnar sin hjord.⁶⁵ Därtill finns i en predikosamling från slutet av århundradet liknelsen ”vår Herre gör en åtskillnad [...] såsom en god husbonde gör mellan sina legodrängar och sina älskliga barn”.⁶⁶

För kvinnliga arbetare är de litterära beläggen färre och alla är från århundradets slut. Munken Jöns Budde översatte i Nådendal 1484 Ruts bok till svenska. I denna undrar Boas vem ”pigan” Rut är, och säger sedan åt henne att komma med när hans ”pigor” och ”piltar” skördar säd.⁶⁷ I sin översättning av Judits bok lät Budde Judit kalla på sin ”piga” för att räcka henne en vinflaska⁶⁸ samt be henne att vakta en dörr.⁶⁹ Utöver dessa belägg berättas i Sturekrönikan om hur en ”legopiga” (även kallad ”legokvinna”) tillsammans med andra kvinnor lyckades överlista en grupp ryttare som flytt slaget vid Opphöga färja 1470,⁷⁰ medan det i en

predikan från århundradets slut berättades om en riddare ”här i Sverige” som på sin sätesgård bland annat hade en ”legokona”.⁷¹

Samlade beteckningar förekommer endast ett par gånger i litteraturen. Legenden om S:ta Katarina av Sverige (skriven i Nådendal 1478–1491) berättar att ”tjänare och legofolk” undrade så över varför den fromma drottningen sov på golvet med sina kläder som täcke.⁷² En mer verklighetsnära källa, en stadga rörande Vadstena klosters ekonomi från 1443, använde begreppet ”arbetsfolk”,⁷³ och samma beteckning förekom i räkenskaperna från Svartsjö län 1480,⁷⁴ medan räkenskapsskrivaren på storgården Tyresö istället vid upprepade tillfällen (under perioden 1470–1485) använde begreppet ”legofolk”.⁷⁵ I vanliga hushåll användes kanske andra begrepp: det enda kända belägget kommer från Arboga 1460, där en brottsanklagad man gick i god både för sig själv, för sin hustru och för sina ”hjon”.⁷⁶

Tack vare att rättegångsprotokoll finns bevarade växer antalet belägg för enskilda arbetare explosionsartat från och med 1400-talets andra hälft. Därmed uppstår problemet hur man ska avgöra om en person som i källorna omnämns som ”dräng” eller ”piga” verkligen var arbetare inom legofolksinstitutionen, eftersom samma ord också kunde betyda ”ung och/eller ogift” man respektive kvinna.⁷⁷ Historikern Paul Borenberg, som nyligen behandlat motsvarande problem i sin undersökning av tjänstefolk i 1600-talets Stockholm, valde att inkludera samtliga personer som i källorna benämndes ”dräng” eller ”piga” eftersom han menade att orden i första hand var ”statusbeteckning[ar] som visade en människas plats i samhället, som underordnad i fadersväldet”.⁷⁸ Detta resulterar i en bred undersökning som tar fasta på de (ibland) flytande språkliga gränserna mellan arbetare och ungdomar. Nackdelen med Borenbergs metod är att den resulterar i en undersökning av ungdomar snarare än av arbetare. Den är därför mindre lämplig när jag vill undersöka just de människor som levde begränsade av legofolksinstitutionen. Jag har därför istället valt att endast inkludera de personer som omnämns som ”dräng” eller ”piga” då det av sammanhanget tydligt framgår att det rör sig om arbetare inom legofolksinstitutionen (till exempel vid tvister med husbonden) eller då det av andra skäl är troligt att ”dräng” fungerat som en synonym till ”legodräng”, det vill säga då protokollföraren

använder formuleringar som "NN:s dräng", "NN med sin dräng" eller "dräng hos NN".⁷⁹

Eftersom sådana formuleringar inte kan ha syftat på någon annan relation än den mellan husbonde och legodräng är det faktiskt så att skrivarna oftast tydliggjorde om de tvetydiga begreppen skulle uttydas "arbetare" eller "ungdom". Bland beteckningarna för enskilda manliga arbetare dominerade detta osammansatta "dräng" redan under 1400-talet med över 70 procent av beläggen. Det var vanligt förekommande i tänkeböckerna från Jönköping, Arboga och Stockholm från och med 1450-talet (och eftersom tänkeböcker saknas före mitten av århundradet kan begreppet ha dominerat i städerna redan tidigare). Utanför städernas protokoll förekom det emellertid endast i en ytterligare källa, nämligen i en lista över besökare vid den heliga källan i Svinnegarn i Uppland, som dock inte kan dateras närmare än till perioden 1474–1514.⁸⁰ Den sammansatta beteckningen "legodräng" var mer sällsynt: förutom i stadgan rörande Vadstena klosters ekonomi från 1443 och i klosterreglerna från omkring 1450⁸¹ förekommer den i räkenskaperna från Tyresö 1480 ("Magnus legodräng") och Stegeborgs slott från 1480-talets slut ("Lasse legodrängen").⁸² Däremot förekommer den inte alls i det rättsliga materialet. "Legomannen" är än sällsyntare: de enda tillfällen då begreppet kom till användning i bevarade källor är i en skattebok från Västergötland 1413 samt i ett brev rörande skatter i samma landskap 1463.⁸³

Utöver "dräng", "legodräng" och "legoman" användes också ord med mer diffus innebörd. "Smådräng" kunde någon gång användas som synonym till "dräng" men verkar annars ha använts endast om frälsets personliga tjänare.⁸⁴ Ett annat begrepp med vag innebörd är "pilt", också det ofta syftande specifikt på frälsets tjänare: 1405 överlämnade en Jösse Johansson genom sitt testamente sin "pilt" Olof som "mig troligen av barndom tjänat hava" i ärkebiskopens beskydd,⁸⁵ Törne Skytte gjorde 1412 en jordaffär där köparen lovade att under deras livstid hålla Törne med en "pilt" och hans hustru med en "piga",⁸⁶ en Peter Brynolfsson donerade 1413 jord till Nydala kloster och fick i gengäld uppehälle i klostret med en "pilt",⁸⁷ och Olof Jönsson på Munsö överlät i sitt testamente samma år en fåle "med alla redskap" till sin "pilt" Laurens Niklasson samt en svart fåle till sin "pilt" Nisse Vit.⁸⁸ Någon gång betyder ordet kanske snarast

'son': enligt en förbönslängd från östra Västergötland från omkring år 1400 skulle det bedjas "för Svens unga pilts själ".⁸⁹ Uppgifter i Arboga tänkebok visar dock att "pilt" där under 1460- och 1470-talen användes som beteckning också för borgares arbetare.⁹⁰ Begreppet syftade inte heller nödvändigtvis på yngre män, eftersom "piltar" vid två tillfällen blev borgare i staden.⁹¹ Vilken skillnaden eventuellt var mellan en "pilt" och en "dräng" kan därför inte avgöras. Beläggen för "smådrängar", som tydligt framstår som en typ av frälsetjänare, och för "piltar" är dock sammantaget mycket få.

För kvinnliga arbetare var den vanligaste beteckningen under 1400-talet det osammansatta "piga", vilket stod för över 80 procent av beläggen, de flesta från städer (främst från Stockholm och Arboga, ett par belägg från Jönköping). Utöver dessa finns ett fåtal belägg för "pigor" även från landsbygden, om än endast ett från före århundradets mitt (nämligen den ovannämnda "piga" som Törne Skyttes hustru skulle få bekostad under sin livstid).⁹² Övriga "pigor" omnämns då de skänkte mindre gåvor till kyrkliga institutioner: 1474 testamenterade Kristina, Ingvars pigas i Ginsta, en tunika till kyrkan i Funbo i Uppland;⁹³ Anna, Erik Olofssons pigas i Lundby, återfinns i längden över besökare vid Svinnegarns källa;⁹⁴ medan Nils pigas i Väsby 1485 testamenterade fyra örtugar till kyrkan i Hammarby i Uppland.⁹⁵ De sammansatta orden "legopiga" och "tjänstepiga" förekommer vardera en gång i källorna: Anders i Snytringe i Östergötland betalade 1488 en oxe i böter till jordägaren fru Magdalena Karlsdotter för att hans son hade lägrat deras "legopiga",⁹⁶ medan en Niklas Karlsson i Stockholm 1489 bötfälldes för att han "jämmerligen hade förpinat" sin "tjänstepiga".⁹⁷ "Legokonor" var något vanligare. Under tidigt 1400-tal nämns en i det ovannämnda testamentet från Munsö 1414.⁹⁸ Under seklets andra hälft omnämns "legokonor" i Arboga 1466 och 1472,⁹⁹ en "legokvinna" bosatt på landsbygden utanför staden nämns 1475,¹⁰⁰ "legokonan" Kristin arbetade vid Stegeborg i Östergötland under 1480-talet,¹⁰¹ medan slutligen "Kaderin Per Annderssons leqaquinna i Hoggorden" nämns i längden från Svinnegarns källa.¹⁰² Det enda exemplet på en "tjänstekvinna" är en Katarina som i Stockholm 1479 påstod att hennes husbonde Påvel bagare tagit mödomen av henne.¹⁰³ Hon kallas i protokollen även för Påvels "piga", och förvisades till följd av sin beskyllning från staden.

Ett par ovanligare beteckningar för kvinnliga arbetare som främst förekom under 1400-talet var ”deja” och ”forsea”. Det tidigaste belägget för en ”deja” var hos en präst i Södermanland 1368.¹⁰⁴ Därefter förekommer begreppet under hela 1400- och 1500-talen, om än nästan uteslutande i städer och endast i Götaland och Svealand. Av de drygt 30 dejor som omnämns i domböckerna arbetade mer än 60 procent hos en präst eller munk, även om ”dejur” förekom även hos lekmän, som hos Mickel finne och Lasse bältare i Arboga¹⁰⁵ eller hos Olof myntare och Henrik utterjägare i Stockholm.¹⁰⁶ Någon gång (Munsö 1413,¹⁰⁷ Tyresö 1482¹⁰⁸) användes det i sammansättningen ”mjölkdeja”, vilket hade en motsvarighet i betydelsen av det fornengelska *dæge*.¹⁰⁹ ”Forsea” var en alternativ beteckning på den kvinna som arbetade hos en präst. Det förekommer drygt tio gånger under perioden 1384–1541, samtliga hos präster (eller i kloster).¹¹⁰ Även denna beteckning förekom endast i Svealand och Götaland och nästan uteslutande i städerna. Enligt legenden om S:t Rakel från 1300-talet skulle en prästs forsea ”kunna lära ungdom [och] barnen bok, som sedvänja är i städerna”, men om detta gällde medeltidens svenska ”forseor” eller endast legendens utländska förlaga är okänt.¹¹¹ Den enda källa från svensk medeltid som mer i detalj redogör för hur en arbetare rekryterades rör för övrigt en ”forsea”: abbedissan på Sko kloster hade 1522 skickat en man till Uppsala för att efterfråga

någon god kvinna till forsea [som] kunna tjäna i Sysslomansgården. Så har han och jag [berättar brevskrivaren] rannsakat och funnit en kvinna, och har jag nu skyndat henne till eder i god tro förhoppandes att hon skall tjäna först eder och så sysslomannen till nöje, och är oförtruten till att se till om all gårdens tarv [...] Hon är en stor släperska och har gott rykte av dem hon haver tjänat.¹¹²

Sammantaget visar beläggen att såväl ”dejur” som ”forseor” var kvinnor som arbetade i överordnade roller, särskilt hos präster och munkar (men också vid storgårdar¹¹³) där de fyllde den saknade hustruns arbetsledande roll. De hade därmed en annan social position än det underordnade ”legofolket” och behandlas därför i det följande lika lite som sina manliga motsvarigheter, ”redosvennen” och ”gårdsmästaren”.

Tjänstefolkets genombrott under 1500-talet

Under 1500-talet ökade antalet omnämnanden av legofolk inom alla typer av källor. I lagstadgor användes beteckningarna "legodräng" och "legopiga" 1523 och 1528, vid det senare tillfället även synonymt med "piga".¹¹⁴ Samma begreppspar återkom i löneregleringar i Stockholm 1573–1574.¹¹⁵ Vid andra tillfällen omtalades endast "legodrängar", 1540 och 1546 synonymt med "drängar" och 1576 synonymt med "legokarlar".¹¹⁶ 1546 användes "tjänstefolk" som en övergripande beteckning. I Stockholms privilegier användes 1570 paret "tjänstedräng och piga",¹¹⁷ medan man i stadens stadgar fem år senare istället använde de osammansatta "dräng" och "piga" om dem som skulle "taga tjänst".¹¹⁸ Vid 1600-talets början tillkom slutligen två landslagsrevisionsförslag, varav vi redan stött på det ena i kapitlets inledning. Bägge lagförslagen använde huvudsakligen begreppet "legohjon",¹¹⁹ men det Rosengrenska lagförslaget använde också begreppet "legofolk" för att beteckna rymmande arbetare (ett begrepp hämtat från motsvarande ställe i den yngre landslagen¹²⁰) liksom "legodräng", "dräng" och "piga" för att beteckna de personer som någon lejde "i sin tjänst".¹²¹

Vad gäller 1500-talets litteratur användes i Hans Brasks föreskrifter för Linköpings biskopsgård "legofolk" parallellt med "legodrängar" och "hjon" för att beteckna dem som var "i bröd och tjänst" hos biskopen och hans landbor,¹²² Peder Månsson använde i sin *Bondakonst* "hjon" synonymt med "folket" om storgårdarnas arbetare,¹²³ medan Per Brahe oftast använde ordet "legofolk",¹²⁴ men också "hjon"¹²⁵ och "folk".¹²⁶ Ordet "husfolk" betecknade hos Brahe gemensamt "fogden, fataburshustrun, ämbetsfolk, skeppsfolk och legofolk".¹²⁷ Det "legofolk" som skulle lejas till arbete vid gården bestod av "drängar" eller "legodrängar" samt "kvinnfolk".¹²⁸ Gustav Vasa använde i sina brev begreppet "legofolk" då han skrev om arbetarna vid kronans gårdar,¹²⁹ ibland istället "arbetsfolk" eller bara "folk".¹³⁰ "Legodrängar" omtalades av kungen 1548 och 1552, 1543 parallellt med "legopigor" och "pigor".¹³¹ Ett antal belägg kan också hämtas från storgårdarnas räkenskaper: vid Ulvåsa i Östergötland omtalas på 1510-talet "legofolk", "legodrängar" och "legokonor";¹³² "legofolk" fanns vid Helgeandshuset i Uppsala 1529;¹³³ i räkenskaperna från Nynäs i Finland nämns "legodrängar" 1523 och 1554–1560, "legopigor" 1554–1555

samt "legofolk" 1527 och 1560,¹³⁴ medan "legodrängar" och "legokonor" möter i räkenskaperna från sörmländska Åkerö 1554–1555.¹³⁵ Slutligen bör särskilt uppmärksammas de begrepp som användes i Katekesen. Eftersom åhörarna från mitten av 1500-talet förväntades kunna återge dess innehåll ordagrant kan den tänkas ha haft stor inverkan också på språkbruket. I Katekesen användes nämligen återkommande begreppet "tjänstefolk", medan legofolk i instruktionerna för hur man skulle bikta sig uppmanades att använda frasen "jag är en tjänstedräng/tjänstepiga".¹³⁶

Även under 1500-talet var det vanligen det osammansatta "dräng" som användes för att beteckna enskilda manliga arbetare. Liksom under 1400-talet förekom "dräng" även som beteckning på personer i sammanhang där det inte klart framgår att de var just arbetare. Jämförs dessa belägg med dem där en husbonde omnämns, visar det sig emellertid att dessa "unga män" endast utgjorde 25 procent av alla de "drängar" som omnämndes i domböckerna, vilket innebär att de flesta av 1500-talets "drängar" verkligen var arbetare.¹³⁷ Betydligt ovanligare var beteckningen "legodräng", vilken endast användes i ett tjugotal fall, dock under hela århundradet och spritt över såväl Götaland och Svealand som Finland. "Arbetsdräng" var ett än ovanligare begrepp med endast ett belägg (Västmanland 1552),¹³⁸ medan beteckningen "tjänstedräng" förekom i drygt tio fall, samtliga från perioden 1585–1592 och från ett litet område i norra Östergötland och södra Närke – det vill säga från en enstaka skrivare.¹³⁹ Det ligger därför nära till hands att tro att detta begrepp speglade just denne skrivares ordförråd, även om det skulle kunna vara tecken på ett förändrat lokalt språkbruk i området.¹⁴⁰ I skattelängder från sent 1500-tal användes nästan uteslutande "dräng" eller "legodräng", medan "tjänstedrängar" endast användes (återigen av en enda skrivare) om böndernas arbetare i Rekarne i nordvästra Södermanland 1596.¹⁴¹

Beläggen för kvinnliga arbetare är färre i 1500-talets domböcker. Det osammansatta "piga" användes för att beteckna kvinnliga arbetare, men jämfört med männen var det långt mer sällan uppenbart att ordet betydde just 'legopiga' och inte istället syftade på en ung, ogift kvinna: endast för 28 procent av domböckernas "pigor" framgår tydligt att det rörde sig om arbetare inom legofolksinstitutionen.¹⁴² Trots detta var ordet den vanligaste beteckningen för kvinnliga arbetare, om än bara något vanligare än "legopiga" vilket användes tjugotalet gånger (i hela

riket och under hela seklet).¹⁴³ "Legokona" och "legokvinna" användes knappt 20 gånger, också de över hela seklet och riket (men i färre områden).¹⁴⁴ Någon gång användes endast ett osammansatt "kvinna" eller "kona" för att beteckna en kvinnlig arbetare, då detta istället framgår av sammanhanget: "En kvinna [...] varandes till tjänst hos Jens",¹⁴⁵ "den konan som hade tjänat Hieronymus".¹⁴⁶

"Tjänstepiga" användes ett drygt tiotal gånger i domböckerna. Det förekom i Stockholm och Jönköping (under förra halvan av seklet), vid ett par tillfällen på landsbygden i Småland (Östra härad 1546,¹⁴⁷ Uppvidinge 1561¹⁴⁸) samt i de protokoll från Östergötland och Närke som författades av den ovannämnde skrivare som även använde ordet "tjänstedräng". Samme man använde därtill beteckningen "tjänstekvinna" fyra gånger, ett ord som annars under seklet endast förekommer en gång i Jönköping 1545 samt en gång i Uppland (Långhundra 1569).¹⁴⁹

Som samlad beteckning användes under århundradet vid två tillfällen ordet "hjon", båda gångerna 1548. I Närke beskyldes en bonde "och hans hustru och hans tjänare" för en pigas död varefter rätten frikände mannen "och hans hustru och hans hjon och grannar",¹⁵⁰ medan Per grytstöpare i Jönköping svor en ed att inte han och "ej heller någon [av] hans hjon" hade förfalskat ett besman.¹⁵¹ Två gånger användes dessutom beteckningen "hjon" om en enskild kvinnlig arbetare: Hans guldsmed i Jönköping dömdes 1534 för att ha lockat mäster Hans "hjon", varpå "hjonet" blev tillsagt att "hon" skulle betala böter,¹⁵² medan en Mats i Stockholm 1590 skickade sin piga att hämta öl och därefter följde efter själv med ett vedträ för att försvara "sitt hjon".¹⁵³ Att "tjänare" användes synonymt med "hjon" en gång i Närke 1548 verkar ha varit en engångsföreteelse. "Folk" förekom däremot i denna betydelse ett par gånger: Olof Andersson i Umeå hade 1586 lockat en "annan mans folk" och detsamma hade Hans Nilsson i Piteå gjort året därpå.¹⁵⁴ Det sammansatta "legofolk", som var vanligt förekommande i storgårdarnas räkenskaper, användes i andra sammanhang endast sällan: en gång i ett brev rörande "legofolket" på Stockholms slots uteblivna lön 1511,¹⁵⁵ två gånger i rättegångsprotokoll från Österbotten 1574¹⁵⁶ samt en gång vid ett ting i Västerbotten 1586.¹⁵⁷

Tabell 2. Beteckningar för 'manlig arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
legoman	L, mb	p, r	
legodräng	L, S, A	S, P, su, f	I, S, HB, pb, G, F, R
legosven	MB, b, lg		
legokarl			s
arbetsman	s, b		
arbetsdräng		s	f
tjänstedräng			k, f
tjänstesven	mb		
dräng	L	st, F	I, S, pb, F
tjänare	B		
sven	b		
pilt		jb, f	
gärningsman	b		

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: A = dikten om konung Albrekt, B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Gustav Vasa, HB = Hans Brask, JB = Jöns Budde, K = Katekesen, L = lagar, LG = legendarium, MB = Moseböckerna, P = predikningar, PB = Per Brahe, R = räkenskaper, S = lagstadgor, ST = *Själens tröst*, SU = Suso.

Begreppsutvecklingen 1250–1600

Den långgrandiga genomgången av de olika beteckningarna för 'arbetare inom legofolksinstitutionen' kan nu läggas till grund för en undersökning av hur begreppen förändrades över tid, förändringar som bär på nycklar till hur institutionen ändrade karaktär. Under hela perioden skilde man i språket mellan "manlig arbetare" och "kvinnlighet arbetare". Därtill hade man begrepp som betecknade "arbetare" oavsett kön, grupper av arbetare eller arbetare med juridiskt opreciserad ställning (som "hjon").

Låt oss börja med att studera utvecklingen separat inom var och en av dessa tre grupper av beteckningar.

Som beteckning för 'manlig arbetare' var "legoman" den vanligaste före 1400-talet, inte minst i landskapslagarna. Nästan lika vanligt förekommande var emellertid såväl "legodräng" som det osammansatta "dräng". Under 1400-talet trängde dessa bägge begrepp nästan helt undan både "legoman", som endast förekom i början av seklet, och "legosven". "Legodräng" och "dräng" förblev sedan bägge dominerande beteckningar 1500-talet igenom, såväl i lagstiftningen och i litteraturen som i den vardag som möter i rättegångsprotokoll och räkenskaper.

Förleden "arbets-" användes sporadiskt under hela medeltiden men var aldrig vanlig i beteckningar på arbetare inom legofolksinstitutionen. Även här kan man se en övergång från 1300-talets "arbetsman" (i en lagstadga och hos Birgitta) till de följande århundradenas "arbetsdräng". Andra beteckningar förekom endast under en begränsad tid, i ett visst sammanhang eller hos någon enstaka skrivare: "pilt" upplevde en kort blomstringstid under andra halvan av 1400-talet, åtminstone i städerna, medan "tjänare" förekom som beteckning på manliga arbetare endast i översättningarna av Birgittas uppenbarelser. Som vi såg ovan var förklaringen till detta sannolikt att bruket var styrt av genren, där "tjänaren" i sitt förhållande till "herren" (som var översättarens beteckning för husbonden) tjänade som en allegori för den kristnes förhållande till Gud. I ett sådant sammanhang fann Vadstenamunken att "tjänare" var ett mer passande begrepp än exempelvis "legoman", trots att det – av källmaterialet i övrigt att döma – aldrig annars förekom att man benämnde dem som vaktade får eller grävde på åkern "tjänare".

Låt oss för ett ögonblick dröja vid vad "tjänst" innebar. Engelska forskare menar att det motsvarande begreppet *service* mot medeltidens slut var så utbredd att tjänsten kan betraktas som ett samhälleligt fundament. Detsamma menar Lars Bisgaard för Danmark och Olle Ferm och Bo Eriksson för Sverige.¹⁵⁸ Tjänsten användes för att beskriva relationen mellan herren och tjänaren, en relation som idealiskt byggde på tillit och ömsesidighet. Det fanns en förväntan att tjänsten skulle återgäldas, men det var ovisst exakt vilken belöningen skulle vara och när den skulle utbetalas.¹⁵⁹ Såväl i England som i Norden betonas att samma begrepp, samma uppfattning om underordningen, användes för

att beskriva relationen mellan människa och Gud som mellan tjänare och herre, så att tjänsteideal och fromhetsideal flöt samman.¹⁶⁰ Frälsning av Gud eller ett lån av kungen: i båda fallen var belöningen för tjänsten beroende av herrens nåd.¹⁶¹ Men här fanns en viktig skillnad mellan England och Sverige: i England var *service* och *servants* de begrepp som redan under medeltiden användes för att beskriva det avlönade arbetet i hushållet.¹⁶² I Yngre Västgötalagen gjordes istället uttryckligen åtskillnad mellan en "legoman" och en "tjänsteman",¹⁶³ och sammanställningen av begreppsanvändningen ovan visar tydligt att de män som betecknades med begrepp som började med "tjänste-" eller som "tjänare" under medeltiden var något annat än de arbetare som vi är intresserade av att undersöka. Först mot slutet av 1500-talet ser vi hur den sällsynta beteckningen "tjänstedräng" började användas i praktiken, om än tills vidare endast i begränsade områden. Detta skedde sannolikt under inflytande av Katekesens språkbruk, som – liksom tidigare i England – tillskrev också legodrängen tjänarens underordning.

Begreppsstudien av 'den manlige arbetaren' har således resulterat i två viktiga resultat rörande själva legofolksinstitutionen. För det första: förleden "lego-" var det begrepp som under hela medeltiden och 1500-talet användes när någon ville betona att man talade om en arbetare inom legofolksinstitutionen, till skillnad från en "arbetsman" som kunde få sin utkomst även på andra sätt eller en "tjänsteman" som hade svurit sin herre trohet och hade en annan social ställning. I litterära sammanhang var denna distinktion ibland underordnad andra syften, vilket innebar att även beteckningar som "tjänare" eller "sven" kunde användas, trots att de annars uteslutande syftade på frälsets underordnade. När enskilda personer omtalades hände det dock ofta att "legodräng" byttes ut mot det osammansatta "dräng", ett ord som ännu under 1500-talet relativt sällan användes för att beteckna unga och ogifta personer i allmänhet och vars vikingatida betydelse av 'duglig ung man' hade dött ut.

Det andra viktiga resultatet är den tydliga övergången från efterleden "-man" till "-dräng". Även om begreppen förekom parallellt redan i slutet av 1200-talet kan övergången (som ägde rum under senare delen av 1300-talet och under tidigt 1400-tal) ses som ett indicium på att arbetarna blev genomsnittligt yngre: från att 1200-talets husbönder

Tabell 3. Beteckningar för 'kvinnlig arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
legokvinna/-kona	L, S, f, lg	s, p, sk, F	F, R
legopiga		sk, f	S, g, F, r
arbetskvinna	f		
tjänstekvinna	mb, b	f	f
tjänstepiga		s, f	k, f
kvinnfolk/kvinna			pb, f
piga		JB, F	I, S, g, F

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Gustav Vasa, JB = Jöns Budde, K = Katekesen, L = lagar, LG = legendarium, MB = Moseböckerna, P = predikningar, PB = Per Brahe, R = räkenskaper, S = lagstadgor, SK = Sturekrönikan.

hade lejt "män" kom deras efterföljare under 1400-talet att istället leja "drängar" med ordets bibetydelse av 'ung man'.

För 'kvinnlig arbetare inom legofolksinstitutionen' var den vanligaste beteckningen redan på landskapslagarnas tid "legokona", någon gång i varianten "legokvinna". Detta begrepp var fortsatt vanligt under 1400-talet (både i lagstadgor, i litteratur och som beteckning på faktiska personer), även om "legopiga" och "piga" blev allt vanligare vid denna tid. Under 1500-talet fortsatte övergången så att "legopiga" och "piga" blev de begrepp som vanligen användes såväl i lagstadgor som i vardagen, medan "legokona" brukades alltmer sällan. Till skillnad från "legomannen" hotade hon dock aldrig att helt försvinna.

Jämfört med männen var förleden "arbets-" ovanlig, belagd endast som "arbetskvinna" i ett testamente under 1300-talet (där det är okänt om ordet syftade just på arbetare inom legofolksinstitutionen). "Tjänste-" användes i litteraturen under 1300-talet, även om dessa belägg sannolikt främst syftade på andra typer av underlydande (till exempel slavinnor). Mot slutet av 1400-talet användes "tjänste-" ibland för att beteckna faktiska personer. Det blev dock aldrig vanligt utanför städerna.

Tabell 4. Beteckningar för 'en eller flera arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
legohjon	L	L	L
legofolk	lg	L, r	I, R, HB, PB, G, F
arbetshjon	s		
arbetsfolk		s, r	G
tjänstefolk			s, K
tjänare	b, lg		f
hjon	L, lg, mb	L, f	hb, pm, pb, f
folk			pm, pb, g, f

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Gustav Vasa, HB = Hans Brask, K = Katekesen, L = lagar, LG = legendarium, MB = Moseböckerna, PB = Per Brahe, PM = Peder Månsson, R = räkenskaper, S = lagstadgor.

Beteckningarna för kvinnliga arbetare var färre än för män, något som åtminstone delvis förklaras av att beläggen för kvinnor överhuvudtaget är långt färre. "Lego-" var även för kvinnor den förled som framför andra användes när man ville poängtera att man talade om arbetare just inom legofolksinstitutionen. Liksom för männen bör vi därtill uppmärksamma den språkliga övergång som ägde rum under medeltiden, då "-kona"/"-kvinna" från och med 1400-talet fick stå tillbaka för det dessförinnan inte belagda "-piga". Övergången var dock inte lika genomgripande som för männen: "legokonor" fanns kvar till slutet av 1500-talet, såväl i domböcker som i räkenskaper. Detta kan förklaras av att "piga" i mycket högre utsträckning än "dräng" användes (åtminstone i domböckernas språk) för att beteckna unga och ogifta personer. Det framstår med andra ord som att det var viktigare att språkligt markera kvinnors ålder, civilstånd eller sexuella status än mäns.¹⁶⁴ Hur som helst antyder övergången från "legokona" till "legopiga" under 1400-talet att en allt större andel yngre (och ogifta) kvinnor vid denna tid blev arbetare inom legofolksinstitutionen.¹⁶⁵

På landskapslagarnas tid var "legohjon" och "hjon" de vanligaste orden då man antingen ville tala om en arbetare utan att specificera könet eller om flera arbetare. Det senare ordet hade en vid betydelse och innefattade såväl legohjon som trälar, liksom även andra hushållsmedlemmar. I lagstiftningen levde beteckningen "legohjon" kvar in på 1500-talet, men under slutet av 1400-talet byttes det ofta ut mot "legofolk" när skrivare kopierade äldre lagmanuskript. Detta ord slog nu igenom och blev (tillsammans med de osammansatta och därmed mer oprecisa "folk" och "hjon") det allmänt brukade under 1500-talet. Det fanns alltså ett allmänt brukat ord som kunde användas för att tala om en arbetare utan att ange om det rörde sig om en kvinna eller en man. Trots detta föredrog man uppenbarligen ändå i många sammanhang att använda könade beteckningar som "dräng" eller "piga".¹⁶⁶

Därtill användes beteckningar med förleden "arbets-" sporadiskt under hela tidsperioden, oftast som sammanfattande beteckningar på flera olika typer av arbetare. "Tjänare" och "tjänstefolk", begrepp som använts i forskningen för att beskriva institutionen, användes endast sällan.¹⁶⁷ Vi kan ana att orden hade framtiden för sig i och med att de kom till användning i Katekesen, men de hade ännu inte hunnit bli dominerande vid 1500-talets slut. Det vore därför anakronistiskt att använda begreppet för medeltidens Sverige, där "tjänst" så tydligt innebar något helt annat än arbete för "lega".

Husbonden

Hur betecknades då under medeltiden den person som lejde legohjonen, den jordägare som de underordnades och arbetade för och som under senare århundraden benämndes "husbonde"? I landskapslagarna (liksom för övrigt även i den norska Gulatingslagen från 1100-talet) användes inga andra ord än "bonde" eller "man", och detta bruk levde kvar i landslagen ännu in på 1400-talet.¹⁶⁸ I stadslagen användes istället beteckningen "byaman", vilket indikerar att man inte lade betydelsen 'husbonde' i begreppet "bonde". Det faktum att detta "byaman" av vissa skrivare byttes ut mot just "bonde" under 1400-talet tyder emellertid på att det under senmedeltiden också kunde betyda 'husbonde'.¹⁶⁹

Utanför lagarna användes begreppet "bonde" också i Norbergs privilegier 1368.¹⁷⁰ För övrigt är den enda 1300-talskällan Birgittas uppenbarelser, i vilken istället (som vi såg ovan) ordet "herre" användes för den som hade "tjänare" som såg till fåren, ryckte upp rötter på åkern eller skötte om bina.¹⁷¹ En enda gång använde översättaren istället ordet "husbonde", om en man som befallde sina "arbetsmän" att gräva med spadar i jorden.¹⁷² I 1400-talets litteratur blev ordet vanligare. I *Själen tröst*, översatt i Vadstena omkring 1430, talade en "husbonde" till sin dräng om en höna som skulle skållas,¹⁷³ och samma ord användes under hela seklet i predikningar om arbetarna i vingården,¹⁷⁴ liksom en gång i en predikan om en "god husbonde" som behandlade sina barn bättre än sina legodrängar.¹⁷⁵ Mot seklets slut får vi också ett första belägg för beteckningen "matmoder" för en kvinna som lejde en "tjänstepiga", nämligen i ett burspråk, en lokal rättsregel från Stockholm, vilken kungjordes av stadens råd någon gång efter 1482.¹⁷⁶

Även under 1500-talet kommer de flesta beläggen i källorna från Stockholm. I ett påbud rörande dyrtiden 1546 användes i staden frasen "herrar och husbönder" i förhållande till legofolket,¹⁷⁷ vid en reglering av lönerna 1574 kallades den som skulle ge legopigan linkläder "matmoder",¹⁷⁸ medan enligt lagstadgar som staden lät trycka 1575 ingen fick leja ett legohjon utan att först tillfråga "deras matfader eller matmoder".¹⁷⁹ När legodrängar runtom i riket året därpå beskattades användes beteckningen "husbönder".¹⁸⁰ I saköreslängderna förekommer "matmoder" endast vid tre tillfällen vid mitten av seklet i Uppland och Västmanland.¹⁸¹ Betydelsefullt för den fortsatta utvecklingen är att Katekesen använde begreppen "husbonde" och "matmoder": legofolket skulle be om förlåtelse för hur de syndat mot båda dessa överordnade, och "husbönder och matmödrar" inbjöds att identifiera sig med orden både i bikten och i den så kallade hustavlan.¹⁸² Slutligen kan uppmärksammas att förslagen till revideringar av landslagen från 1600-talets början bägge omväxlande använde begreppen "bonde" och "husbonde", samt att det Rosengrenska lagförslaget därtill även (i Katekesens efterföljd) omnämnde den kvinnliga "matmodern".¹⁸³

Lagspråkets "bonde" var en tvetydig beteckning som inte kunde användas i sammanhang där man ville betona att det rörde sig om bonden i hans ställning som överordnad ett legohjon. Belägg för mer

Tabell 5. Beteckningar för 'arbetsköparen inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
bonde	L, s	L	I
husbonde	b	P, st	L, S, K
herre	B		s
matmoder		s	I, s, K
matfader			s

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, K = Katekesen, L = lagar, P = predikningar, S = lagstadgor, ST = *Själens tröst*.

specifika beteckningar från 1300-talet är dock sällsynta, och den vanligaste – ”herre” – användes sannolikt endast av översättaren av Birgitta på grund av analogin med Herren. (Det finns däremot inga belägg för att man någonsin kallade Gud för ”husbonde”.) ”Husbonde” användes en gång vid denna tid, men blev vanligt förekommande först under 1400-talet och 1500-talet. Beteckningen ”matmoder” är sällsynt därför att belägg för kvinnor överhuvudtaget är mer sällsynta. Det tidigaste belägget är från 1400-talets slut, men efter det att ordet användes i Katekesen förekommer beteckningen även i andra sammanhang (om än endast i Västmanland och Uppland inklusive Stockholm, vilket möjligen pekar på att ordet ännu inte var i allmänt bruk i resten av riket). Motsvarigheten ”matfader” blev åtminstone inte någon allvarlig konkurrent till det äldre ”husbonde”.¹⁸⁴ Här är med andra ord svårare att se någon förändring mellan århundradena: möjligen skulle man kunna peka på att begreppet ”matmoder” fick genomslag under 1400-talet parallellt med att ”legokonor” ersattes av yngre ”legopigor” och ”legomän” av yngre ”legodrängar”, varigenom husbonden och hans hustru åtminstone språkligt kom att tillhöra en äldre generation än sina arbetare.

Latinet och legofolket

Eftersom en betydande del av källorna från det medeltida Sverige är skrivna på latin är det dessvärre inte tillräckligt att känna till den svenska språkliga utvecklingen. Nyckeln till de latinska dokumenten ligger i sådana källor där orden antingen förekommer på både svenska och latin (som till exempel i en latinsk-svensk ordlista från 1400-talet) eller där annars den latinska förlagan till en fornsvensk översättning är känd (som de olika bibelböckerna eller Birgittas uppenbarelsen). Antagligen kan man hitta fler exempel på översättningar av 1400-talets religiösa litteratur, men den föreliggande sammanställningen är fullt tillräcklig för att skilja de latinska dokument som kan användas för att undersöka legofolksinstitutionen från de källor som i själva verket talar om andra former av arbetare eller tjänare och som därför inte kan användas.

I 1300-talets bibelöversättningar (vilkas fornsvenska text har jämförts med den latinska Vulgata) översattes *servus* ofta med "trä",¹⁸⁵ men också med "tjänsteman",¹⁸⁶ eller med "hjon" – som i det tredje budordet, vilket syftade på både fria och ofria arbetare.¹⁸⁷ *Mercenarius* översattes på olika ställen till "legoman",¹⁸⁸ "legosven",¹⁸⁹ eller "tjänstesven".¹⁹⁰ Även *vernaculus* översattes till "tjänstesven", på ett ställe som skilde mellan detta och *mercenarius* ("legosven").¹⁹¹ *Puer* översattes en gång till "smäsven".¹⁹² För kvinnor översattes *ancilla* oftast till "ambot" (liksom till "ambota" och "ambutinna"),¹⁹³ ett ord som under 1400-talet upplevdes som främmande och därför byttes ut mot "tjänstekvinna"¹⁹⁴ eller "trä".¹⁹⁵

Birgittas uppenbarelsen översattes från latin till fornsvenska vid 1300-talets slut. Det vanligaste ordet för arbetare var *servus*, oftast översatt till "tjänare",¹⁹⁶ någon gång till både "tjänare" och "sven" eller "tjänsteman".¹⁹⁷ Tre gånger översattes det istället till "trä".¹⁹⁸ I ett par fall användes ordet *operarius*, vilket översattes till "gärningsman" respektive "arbetsman".¹⁹⁹ Antagligen tänkte sig översättaren (och Birgitta) att det i dessa fall rörde sig om mer tillfälligt inhyrda arbetare, vilka enligt uppenbarelsen bar sand respektive grävde i jorden. Beteckningen *mercenarius* användes en gång om två arbetare som grävde efter guld, ett ord som då översattes till "legosven".²⁰⁰ Även i detta fall rörde det sig alltså om en relativt ovanlig arbetsuppgift. För kvinnor användes en gång *pedissequa*, vilket översattes till "tjänstekvinna", i en uppenbarelse om en "herre" som

skaffade sin hustru tjänare och tjänarinnor.²⁰¹ För husbonden brukades i uppenbarelsen nästan uteslutande *dominus*, vilket översattes till ”herre”.²⁰² En enda gång användes istället *patrifamilias* (om den man som lejde de två guldgrävorna), vilket översattes till ”husbonde”.²⁰³

Från resten av 1300-talet finns ett fåtal översättningar. I Nöteborgstraktaten, slutet mellan Sverige och Novgorod 1323, användes i den latinska versionen ordet *serui*, vilket i en samtida svensk översättning återgavs med ”träla[r]”.²⁰⁴ När traktaten halvtannat sekel senare på nytt översattes från latin till svenska användes istället ordet ”tjänare”.²⁰⁵ I Täljestadgan 1345 användes ordet ”legodräng”, vilket i ett latinskt referat av stadgan (skrivet för någon biskops räkning) översattes till *mercenarius*.²⁰⁶ Motsvarande översättning finns i en samling medeltida (odaterade) utdrag ur synodalstatuter, beslut från prästmöten i Uppsala stift, i en bestämmelse rörande de årliga avgifter som skulle betalas till prästen av *mercenario* och *mercenaria* – vilket i motsvarande bestämmelse i Upplandslagen uttrycktes med orden ”legodräng” och ”legokona”.²⁰⁷ Ett par sista exempel kommer från Apostlagärningarna, översatta till fornsvenska i Vadstena 1385, där latinets *domesticos* återges med ”tjänare”,²⁰⁸ medan påvens titel *servus servorum dei* i det fornsvenska legendariet översattes till ”Guds tjänstemäns tjänsteman”.²⁰⁹

Från 1400-talet finns i en latinsk-svensk ordbok ett antal begrepp som anges på båda språken: *famulus* ”sven och tjänare”, *servus* ”tjänare och träl”, *servulus* ”liten träl”, *mancipium* ”trälbunden fånge” eller ”son eller dotter i sin faders våld varandes”, *mercenarius* ”legosven”, *ancilla* ”tjänstekvinna”, *familia* ”tjänstefolk”.²¹⁰ En annan tvåspråkig källa är Peder Låles ordspråkssamling, vilken redovisar latinska ordspråk och deras svenska motsvarigheter sida vid sida. I ordspråken förekommer *servus* tre gånger, två gånger översatt till ”hjon” och en gång till ”skalk”.²¹¹ Även *clientum* översattes till ”hjon” (”Alltid fägnas hjon av kommande hull”).²¹² *Garcio* förekommer en gång, översatt till ”legodräng” (”Drag legodräng till hovet och ha skam för det”), och en gång översattes *mancipium* till ”dräng” (”Rön är god dräng”).²¹³ *Vernula* översattes till ”sven” medan *verna* en gång översattes till ”sven” och en gång till ”hjon”.²¹⁴ *Puer* översattes en gång till ”småsven” (”Man skall småsven dricka giva som hök och näpsa som åsna och föda som oxe och kläda

som vädur”).²¹⁵ För husbonden användes *rector* och *heros*, båda översatta till ”herre” (”Förtrolig herre gör otrogna hjon”).²¹⁶

Enstaka belägg kan också hämtas från århundradets predikningar och bibelöversättningar. I Jöns Buddes översättning av Judits bok (skriven i Nådendal 1484) återgavs både *abra* och *puella* med ”piga”,²¹⁷ medan Budde i Ruts bok översatte *puella* till ”piga”, *ancilla* till ”tjänerska” och *puer* (en skördearbetare) till ”pilt”.²¹⁸ I Jesu liknelse om den gode herden översattes Bibelns *mercenarius* till ”legoman” i den äldsta bevarade predikosamlingen (från omkring år 1400) men till ”legodräng” i alla de yngre.²¹⁹ I predikningarnas berättelse om arbetarna i vingården, slutligen, användes genomgående ordet ”husbonde” som översättning av Vulgatas *patrifamilias*, medan *operarius* (som här syftade på arbetare som lejts endast över dagen) översattes till ”arbetsman”.²²⁰

I början av 1500-talet gjorde kaniken Ragvald Ingemundi en översättning till latin av hela den äldre landslagen (inklusive Upplandslagens kyrkobalk). I vissa fall översatte Ragvald ”legodrängar” med *mercenarii*,²²¹ i andra fall använde han *mercenarius* för att beteckna den svenska lagens ”legohjon”.²²² Någon gång användes istället omskrivningar som *alteri serviens* (”tjänande en annan”) för ”legodräng”.²²³ När Ragvald i en mening redan hade översatt ”hussätesman” till *mercenarius*, varierade han översättningen av den efterföljande ”legodrängen” med *familiaris* (eller möjligen *famuli*), varefter det följande ”legokona” översattes till *famula*.²²⁴ Husbonden, som i den fornsvenska lagen benämndes ”bonde”, kallade Ragvald *paterfamilias*.²²⁵

En annan källa till 1500-talets latin är den första tryckta latinsksvenska ordboken *Variarum rerum vocabula*, utgiven i Stockholm 1538.²²⁶ Enligt den betydde *servus* ”tjänare, träl”, *mancipium* ”träl” och *famulus* ”dräng”, medan för kvinnor endast beteckningen *ancilla* ”tjänstepiga” nämndes.²²⁷ ”Husbonde” hette enligt ordboken *paterfamilias*, medan *dominus* översattes till ”herre”. I övrigt finns strödda notiser från 1500-talet: Peder Månsson översatte i sin *Bondakonst* latinets *familia* till ”hjonen”,²²⁸ medan den latinska rubriken i ett mål som behandlades i Höga nämnden i Stockholm 1566 rörande en kungens ”dräng” löd *regius famulus*.²²⁹ Slutligen kan några belägg ges från bibelöversättningen 1541: *servus* översattes nu liksom under medeltiden till ”träl”²³⁰ eller ”tjänare”²³¹ och *paterfamilias* till ”husbonde”,²³² medan *ancilla* återgavs

Tabell 6. Latinska beteckningar för 'manlig arbetare' och 'tjänare', 1300–1600.

	träl	hjon	tjänsteman	tjänstesven	tjänare	sven	skalk	legoman	legosven	legodräng	legohjon	småsven	pilt	arbetsman	gärningsman	dräng	hussätesman	dagkarl
servus	MB, B, g, GV, s, v	mb, O	mb, b, lg		B, g, GV, s, v	b	o											
verna		o				o												
vernula						o												
vernaculus				mb														
mancipium	g, v															o		
domesticus					a													
famulus					g	g				r?						f, v		
familiaris										r								
mercenarius				mb				mb, p	MB, b, g	S, P, R	r						r	GV
garcio										o								
puer												mb, o	jb					
operarius														b, p	b			

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: A = Apostlagärningarna, B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Glossariet, GV = Gustav Vasas bibel, JB = Jöns Budde, LG = legendariet, MB = Moseböckerna, O = ordspråk, P = postillor, R = lagöversättningen, S = lagstadgor, V = *Variarum rerum*.

med den nya formen "tjänarinna".²³³ Den största skillnaden jämfört med medeltiden var dock att *mercenarius* inte längre översattes till "legoman" eller liknande, utan genomgående återgavs med "dagkarl".²³⁴ Legohjonen hade därmed fått lämna plats dels åt tjänare, dels åt mer tillfällig arbetskraft.

Av sammanställningen framgår att vi i det studerade latinet har stött på två skilda semantiska fält. Den viktigaste skillnaden var den mellan *servus* och *mercenarius*. *Servus* betydde under medeltiden 'trääl' men också 'tjänare' och man brydde sig ofta inte om att markera någon betydelseskilnad mellan dessa två grupper. Bland semantiskt närliggande ord finner vi *verna* (med avledningarna *vernula* och *vernaculus*), *mancipium* och *domesticus*. När trälar frigavs i Sverige under 1200- och 1300-talen betecknades de med just dessa ord: *servus* (respektive *ancilla* för kvinnliga slavar), *mancipia* eller någon gång *vernaculus* (i Östergötland 1284).²³⁵ Oavsett om de syftade på fria eller ofria levde dessa ord vidare som beteckningar för vissa av frälsets underordnade, "tjänstemän" och "svenner".

Famulus hörde även det till beteckningarna för "tjänare". Beläggen för att det också kunde översättas "dräng" är sena och syftade då på en (adlig) "dräng" hos kungen. *Familiaris* användes endast av Ragvald Ingemundi i en mening där han var tvungen att använda ett annat ord än *mercenarius*, och det är nog därför bäst att – Ragvald till trots – tolka detta ord utifrån dess koppling till *familia*, "tjänstefolk".

Semantiskt var dessa begrepp helt skilda från *mercenarius*, vilket användes för att beteckna en "legoman" med synonymer. Det är emellertid inte nödvändigt att alla *mercenarii* verkligen arbetade inom legofolksinstitutionen: i Gustav Vasas bibel översattes begreppet istället till "dagkarl", det vill säga en lönearbetare som lejts endast för dagen, och samma tanke låg antagligen bakom Ragvald Ingemundis översättning "hussätesman" (det vill säga en jordlös man som delvis försörjde sig genom lönearbete).

Slutligen kan vi uppmärksamma de sällsynta *garcio* och *puer*, varav det senare i sina översättningar betonar ungdom ("pilt", "småsven") och främst verkar ha syftat på yngre "tjänare", även om Jöns Budde lät "piltar" arbeta på åkern. Betydelsen av *garcio* är fortfarande osäker: det förekommer nästan inte alls i det svenska medeltidslatinet. *Operarius*, slutligen, kommer från åter ett annat semantiskt fält, nämligen beteckningar för mer tillfälliga arbetare som daglönare ("arbetsman") eller hantverkare ("gärningsman").

Även i latinet var antalet belägg och antalet använda beteckningar för kvinnliga arbetare mindre än för män. Trots detta finner vi även

Tabell 7. Latinska beteckningar för 'kvinnlig arbetare' och 'tjänarinna', 1300–1600.

	ambot	träl	tjänste- kvinna	tjänerska	tjänarinna	tjänste- piga	piga	legokona
ancilla	MB	mb	mb, g	jb	GV	V		
pedissequa			b					
abra							jb	
puella							JB	
famula								r
mercenaria								s

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, G = Glossariet, GV = Gustav Vasas bibel, JB = Jöns Budde, MB = Moseböckerna, R = lagöversättningen, S = lagstadgor, V = *Variarum rerum*.

här två tydligt åtskilda semantiska fält. *Ancilla* betydde både "trälinna" och "tjänstekvinna" och motsvarade alltså det manliga *servus*. (Dessa bägge betydelser fanns för övrigt också i England, där *ancilla* användes både för "a personal servant, a handmaiden to a better-born lady" och för "bond servitude, and service without remuneration".²³⁶) Även det ovanliga *pedissequa* tillhörde denna semantiska sfär. Betydelsen av de två ord som Jöns Budde översatte till "piga" (*abra*, *puella*) är mer osäker. Båda orden användes i Judits bok om en "piga" som av sammanhanget framstår som Judits personliga tjänarinna, men *puella* användes därtill också om de "pigor" som tillsammans med "piltarna" arbetade på fälten med skörden i Ruts bok. De enda ord som motsvarar "legokona" är därför *famula* (som används av Ragvald Ingemundi i den tillkrånglade meningen) och *mercenaria*, en feminin motsvarighet till det betydligt mer välbelagda manliga *mercenarius*.

Medeltida översättningar av "legofolk" saknas nästan helt. *Familia* förekommer ett par gånger, ena gången översatt till "tjänstefolk" (i glossariet) och andra gången till "hjon" (hos Peder Månsson). Därtill används *clientum* som översättning av "hjon" i Peder Låles ordspråks-samling. Inget av dessa belägg motsvarar entydigt begreppet "legofolk".

Tabell 8. Latinska beteckningar för 'husbonde', 1300–1600.

	herre	husbonde	bonde
dominus	B, v		
rector	o		
heros	o		
paterfamilias		b, P, v, gv	r

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgittas uppenbarelser, GV = Gustav Vasas bibel, O = Peder Låles ordspråk, P = predikningar, R = Ragvald Ingemundis lagöversättning, V = *Variarum rerum*.

Trots att beläggen för 'husbonde' är sällsynta förekommer fyra olika latinska ord i källorna. *Dominus* syftar sannolikt inte på 'husbonde' i *Variarum rerum* utan snarast på 'frälseman', varför det endast hos Birgitta användes för att betona liknelsen med den gudomlige Herren. I ordspråkssamlingen användes istället *heros*, en direktöversättning av "herre", liksom det ovanliga *rector*, båda i förhållande till "hjon" och därmed kanske snarast syftande på en herreman som hade underlydande tjänare eller trälar. Sammantaget framstår därmed *paterfamilias* som den enda gångbara översättningen av "husbonde", ett ord som kom till användning såväl under 1300- som under 1400- och 1500-talen, inte minst i översättningen av landslagens regleringar av legofolksinstitutionen.

Återblick

När vi närmat oss orden, de begrepp som medeltidens och 1500-talets svenskar använde när de talade om legofolk och andra arbetare, har vi närmast vadat fram genom en ström av utdöda ord och ord som sedan länge förlorat sin ursprungliga betydelse. Beläggsamlingarna behövs för att vi säkert ska kunna identifiera legofolk i källorna, men de begreppsförändringar som ägde rum över seklen speglar också förändringar i själva legofolksinstitutionen. En viktig iakttagelse är att man under senmedeltiden allt oftare började använda ord som signalerade ungdom: "dräng" istället för "legoman", "tjänstepiga" istället för "kona".

Vi återkommer till denna språkliga övergång när vi längre fram studerar hur väl 1500-talets legofolk motsvarade livscykelmodellens unga och ogifta arbetare. En annan viktig slutsats, som vi nådde redan tidigt i kapitlet och som sedan bekräftades av de medeltida översättningarna mellan latin och svenska, var att man i Sverige under medeltiden tydligt upprätthöll en språklig gräns mellan "legofolket" å den ena sidan och "tjänarna"/"trälarne" å den andra. Denna gräns luckrades upp först under senare delen av 1500-talet: då fick allt legofolk och alla husbönder genom Katekesen lära sig att det hette "tjänstedräng" och "tjänstepiga", då blev legofolket "tjänstefolk" och arbetet "tjänst". Med få undantag, som noga måste bedömas utifrån sina respektive sammanhang, är det alltså endast dem som betecknades med begrepp hörande till legofolksinstitutionen som vi är intresserade av att undersöka: inte *servi*, *ancille* eller "tjänare" utan husbönder, drängar, legokonor och *mercenarii*. Låt oss nu med utgångspunkt i denna nya kunskap gå vidare till att undersöka det viktigaste elementet i regleringen och legitimeringen av legofolksinstitutionen: avtalet mellan husbonde och legohjon.